

معرفی فرش‌هایی نفیس با محتوای اشعاری در مدح امام رضا(ع) موجود در موزه فرش آستان قدس رضوی

سیدمهدی سیدقطبی*

چکیده

از قرن ششم تاکنون بسیاری از شاعران ایرانی عشق و ارادت خود به امام رضا(ع) و آرزوی زیارت مرقد مطهر آن حضرت را در قالب شعر بیان نموده‌اند. علاوه بر شاعران، قالی‌بافان از اولین هنرمندان صنایع دستی بودند که با بافتن قالی‌های نفیس و تقدیم آن به حرم امام رضا(ع) علاقه و عشق خویش را به آن امام همام نشان دادند.

قالی شعر یا شعرقالی کالای نفیسی است حاصل ترکیب احساس شاعران و هنر قالی‌بافان. این کالا علاوه بر زیبایی حیرت‌انگیز هنر قالی‌بافی، احساس، شور و اشتیاق شاعرانه را نشان می‌دهد.

این مقاله ضمن معرفی مختصر موزه فرش آستان قدس رضوی، فرش‌هایی از این موزه را بررسی می‌کند که اشعاری در مدح امام رضا(ع) دارند.

*. کارشناس تالار مطبوعات آرشیوی سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی و کارشناس ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی
mehdi.qotbi@gmail.com

مقدمه

ادبیات فارسی یکی از عالی‌ترین شکل‌های ادبیات مقدس جهان است و اشعار شاعران فارسی غالباً ملهم از آیات قرآن کریم و احادیث نبوی و روایات پیشوایان عالی‌قدر مکتب نورانی تشیع است. بزرگان دین، زبان شعر را ماندگارترین و مؤثرترین روش برای ثبت و ضبط و انتقال مفاهیم عالی دین می‌دانستند و در همین راستا مدح و منقبت شخصیت‌های معنوی در ادبیات ما پیشینه‌ای کهن دارد. در این میان، شمس‌الشموس طوس، حضرت رضا(ع) از موقعیت ویژه‌ای برخوردار است. از دیرباز بسیاری از شاعران، عشق و ارادت خود به امام رضا(ع) و آرزوی زیارت مرقد مطهر آن حضرت را با شعر بیان نموده، این احساس مذهبی را مایه شعر خود قرار داده، روح و جان خویش را در قالب الفاظ و ترکیبات موزون ریخته و نثار مفخر خراسان و ملجأ و مأوی شیعیان نموده‌اند.

از قرن ششم هجری تاکنون شاعران زیادی در مدح امام رضا(ع) شعر ساخته و کتاب‌ها نوشته‌اند. حکیم سنائی غزنوی و خاقانی شروانی، شعرای قرن ششم هجری، نخستین شاعرانی هستند که از حرم خراسان نام برده و در مدح حضرت رضا(ع) شعر سروده‌اند.

امام رضا(ع) در حدیثی درباره شاعران اهل بیت می‌فرماید: «هیچ مؤمنی در ستایش ما شعری نمی‌سراید مگر اینکه خدای متعال برای او در بهشت، شهری هفت‌مرتبه وسیع‌تر از دنیا می‌سازد و هر فرشته مقرب و پیامبر صاحب کتابی آن مؤمن را در آن شهر زیارت می‌کند.» (عیون اخبار الرضا(ع)، شیخ صدوق، ج ۱، ص ۹)

علاوه بر شاعران، برخی هنرمندان صنایع دستی نیز با ساعت‌ها تلاش و به‌کارگیری هنر خود به تولید کالاهای هنری منحصر به فرد پرداختند و آن را عاشقانه به حرم مطهر امام رضا تقدیم کردند.

قالی‌باغان از اولین هنرمندان صنایع دستی بودند که با تلاش و صبر فراوان به بافتن قالی‌های نفیس پرداختند و بهترین آنها را به نشانه علاقه به امام رضا(ع)، تقدیم حرم آن حضرت نمودند.

گاهی ذوق و خلاقیت شاعران با مهارت و صبوری زیاد قالی‌باغان ترکیب می‌شود و کالایی گران‌بها به نام قالی‌شعر یا شعرقالی به‌دست می‌آید. این کالا علاوه بر زیبایی هنر قالی‌بافی، تأثیرگذاری کلام شاعرانه را نشان می‌دهد.

این مقاله ضمن معرفی مختصر موزه فرش آستان قدس رضوی، فرش‌هایی از این موزه را بررسی کرده که اشعاری در مدح امام رضا(ع) دارد. با بررسی به‌عمل‌آمده، اشعار موجود بر روی این فرش‌ها تا کنون در جایی ذکر نشده است.

موزه فرش

اولین موزه آستان قدس رضوی در سال ۱۳۲۴ ش در مجاورت مقبره شیخ بهایی گشایش یافت که در آن علاوه بر اشیاء تاریخی، سه تخته قالی متعلق به دوره صفوی موجود بود. در سال ۱۳۵۶ ش با ساخت و راه‌اندازی موزه مرکزی آستان قدس رضوی، تعداد بیشتری از قالی‌های موجود به نمایش درآمدند. افزایش روز افزون نذورات و اهداء قالی به آستان قدس رضوی که موجب غنای مخازن شده بود، مسئولین را بر آن داشت تا در سال ۱۳۷۷ ش اولین گنجینه تخصصی فرش و منسوجات در محل ساختمان گنجینه قرآن ونفایس راه‌اندازی شود.

با عنایت تولید فقید آستان قدس رضوی، حضرت آیت‌الله طیبی(ره)، در سال ۱۳۸۳ احداث ساختمان بزرگتر و مناسب‌تر برای موزه تخصصی فرش در جنب موزه مرکزی آغاز و در آبان ماه ۱۳۹۰، همزمان با عید سعید غدیر خم، راه‌اندازی شد.

معرفی فرش‌هایی با محتوای اشعاری درباره امام رضا(ع)

مطابق محل استفاده تولید می‌شوند. از گذشته استفاده از قالی پرده‌ای در مبادی ورودی حرم مطهر امام رضا(ع) نیز به‌ویژه در فصول سرد به صورت گسترده رواج داشته است.

قالی پرده‌ای محرابی ترنج‌دار از نظر قدمت، نخستین قالی با محتوای اشعاری در مدح امام رضا(ع) است. (تصویر ۱) این قالی را محمد میناکار اصفهانی بافته و محمدرضا کار اصفهانی در سال ۱۳۱۱ ش وقف حرم امام رضا(ع) نموده است.

۱. قالی پرده ای محرابی ترنج‌دار

قدیمی‌ترین قالی‌های موزه فرش آستان قدس رضوی که اشعاری درباره امام رضا(ع) دارد، از نوع قالی پرده‌ای است. این قالی به‌عنوان پرده در ورودی اماکن مذهبی (تکایا، حرم امام‌زادگان و...)، کاخ‌ها و منازل آویزان می‌شود و علاوه بر حفاظ، زینت‌بخش مکان مورد استفاده نیز است. قالی پرده‌ای به‌صورت ساده، شکاف‌دار، یک‌رو یا دو رو و از نظر طرح و اندازه به شکل‌هایی مختلف

تصویر ۱: قالی پرده‌ای محرابی ترنج‌دار

(۲) نمی‌روم به سفر من که باز برگردم / چه من بجز
مسافر با این سفر کردم

(۳) کند شهید به تکلیف دانه انگور / مرا به کشور
طوس آن تباه‌کار غیور

(۴) به نیل کسی نزد جامه در عزای غریب / به غیر
خاک سیه نیست متکای غریب

بیت اول از زبان امام رضا (ع) اشاره به شهادت آن
حضرت به علت دشمنی و کینه مأمون، خلیفه ستمکار

عباسی در سفر اجباری از مکه به مرو دارد و اینکه امام
تصویر ۲: قالی پرده‌ای محرابی قندیلی

دو بیت زیر به خط نستعلیق بر بالای این قالی
خودنمایی می‌کند.

از دیده دل اگر رضا را بینی / مرآت جمال کبریا را بینی
گر پرده اوهام به یک سو فکنی / اندر پس این پرده
خدا را بینی

دو بیت شعر بالا سروده محمدحسین صغیر
اصفهانی (متولد ۱۳ رجب ۱۳۱۲ ق/ ۱۲۷۳ ش؛ درگذشته
۱۳۹۰ ق/ ۱۳۵۱ ش) شاعر مدیحه‌سرای ایرانی است که از
سنین هشت یا نه سالگی شروع به سرودن اشعاری در
مدح و مصیبت «چهارده معصوم» نمود و به همین دلیل
«صغیر» تخلص کرد.

صغیر اصفهانی در بعضی از اشعار خود در حق
امامان غلو می‌کند. وی در ۷۸ سالگی درگذشت. آرامگاه
او در محل حرم رأس‌الرّضا در فلکه طوقچی اصفهان
است.

۲. قالی پرده‌ای محرابی قندیلی

این قالی را محمد هنرمند کرمانی در سال ۱۳۲۷ ش
وقف حرم مطهر نمود. (تصویر ۲) تنوع رنگ‌ها در طرح
و نحوه چیدمان اشعار این قالی چشم‌نواز است. اشعار
بر روی اضلاع سه مستطیل قرار دارند؛ یک مستطیل
نسبتاً کوچک که طول آن به اندازه عرض قالی پرده‌ای و
عرض آن در حدود یک‌پنجم طول قالی است. بیت «قضا
ز کینه مأمون نمود باخبرم / در این سفر نبود غیر مرگ
در نظرم» بر روی طول بالایی و مصرع «نمی‌روم به سفر
من که برگردم» بر روی عرض‌های این مستطیل به خط
نستعلیق بافته شده است.

بقیه اشعار، یعنی پنج مصرع باقی‌مانده، بر روی
اضلاع دو مستطیل هم‌اندازه قالی قرار دارد. طول هر
کدام از این دو مستطیل حدوداً چهارپنجم طول قالی
پرده‌ای و عرض آنها نصف عرض قالی است. بیت «به
نیل کسی نزد جامه در عزای غریب / به غیر خاک سیه
نیست متکای غریب» بر روی طول سمت راست و بیت
«کند شهید به تکلیف دانه انگور / چه من بجز مسافر
با این سفر کردم» بر روی طول سمت چپ و مصرع
«مرا به کشور طوس آن تباه‌کار غیور» بر روی عرض
پایین هر مستطیل به خط نستعلیق بافته شده است.
به هر حال سه بیت از چهار بیت موجود بر روی این
قالی دوبار تکرار شده است. با حذف موارد تکراری و
نظم محتوایی، اشعار این قالی چنین است:

(۱) قضا ز کینه مأمون نمود باخبرم / در این سفر نبود

غیر مرگ در نظرم

رضال(ع) با علم به شهادت قطعی به این مسافرت رفتند. بیت دوم از زبان امام رضا(ع) اشاره مستقیم به سفر بدون بازگشت امام رضا(ع) از مکه به مرو دارد و تأکید می‌شود که مأمون عباسی با آوردن اجباری امام به مقر حکومتی خویش قصد دارد مقام علمی و دینی امام را کنترل کند تا از جانب امام و شعیان ایشان خطری متوجه او نگردد. بیت سوم از زبان امام رضا(ع) به شهادت آن حضرت با فرمان مأمون عباسی و خوردن دانه‌های زهرآگین انگور در قریه طوس(ایران) اشاره دارد. بیت چهارم اشاره به شهادت امام رضا(ع) در مکانی غریب و دور از وطن دارد و با وجود اینکه مشهد و مدفن آن حضرت در مکانی غریب و دورافتاده است اما به زودی افراد زیادی برای زیارت مشهد آن حضرت خواهند آمد و ضمن عزاداری به جایگاه و مقام والای ایشان آگاهی می‌یابند.

خداوندی به حرم مطهر رضوی از ازل تا ابد دارد و اینکه تا همیشه تاریخ این بقعه منور، مشعشع و برقرار خواهد بود.

۴. قالی هفت شهر عشق

قالی هفت شهر عشق، نفیس‌ترین قالی مجموعه فرش‌های آستان قدس رضوی است. (تصویر ۴) این قالی در سال ۱۳۵۳ ش در ابعاد ۳۷۰×۴۶۰ سانتی‌متر بافته شده و مزین به تصویر اماکن مذهبی هفت شهر مکه، مدینه، کربلا، نجف، مشهد، کاظمین و سامراست. همچنین تصاویری از بناها و اماکن مذهبی دیگر همچون مسجد امام اصفهان و مقبره شاعرانی چون سعدی و فردوسی در آن بافته شده است. این قالی را استاد محمود فرشچیان طراحی نموده و حاج مهدی صفدرزاده حقیقی بافته و اهدا کرده است. در میان تمام قالی‌های موجود در موزه آستان قدس رضوی، این قالی از نظر حجم محتوای شعری درباره امام رضا (ع) در مقام نخست قرار دارد. در حاشیه پایین قالی هفت شهر عشق (کادر مشکی)، ۹ بیت شعر در مدح امام رضا (ع) در ۹ شمشه به خط نستعلیق شکسته به شرح زیر بافته شده است:

اشعار در وصف امام رضا (ع)

با نام جانفزای شهنشاہ ارض طوس
هر صبح دم ز نند ملائک به عرش کوس
هر بامداد گنبد شمس شمس را
ذرات آفتاب ز جان می‌زنند بوس
ز رینه گنبدی که نظیرش نبود و نیست
در زیر گنبد این چرخ آب‌نوس
اول نهد به خاک رضا سر، شه سپهر
و آنکه کند به تخت طلایی خود جلوس
در [سال هزار و سیصد و پنجاه و سه]
این فرش از اصفهان شده تقدیم شاه طوس
هر کس زیارت شه طوسش نشد نصیب
یک عمر جای دارد، اگر می‌خورد فسوس
قبر امام هشتم سلطان دین رضا
حافظ، چه خوش سرود: «از جان و دل ببوس»
شاهان تویی که هیچ نرفتند ناامید
از درگهت مسیحی و بودایی و مجوس
جز درس مهر احمد و آتش طلائییا
دیگر مرا ز بر نبود درسی از دروس
در خارج از نقشه قالی (کادر سبز)، در پایین آن حد
فاصل نوار مشکی و قرمز رنگ، ۱۲ بیت شعر در مدح

۳. قالی لچک ترنج برای پوشش ضریح مطهر

قالی زیبای لچک ترنج برای پوشش ضریح مطهر امام رضا (ع) توسط «ریحان» و در سال ۱۳۵۱ ش بافته شده است. (تصویر ۳) امان‌الله رهبر، اهداکننده این فرش به آستان قدس رضوی است. طرح و نقشه قالی لچک ترنج متشکل از گل‌های ختایی و شاه‌عباسی با قوس‌های حلزونی به صورت هماهنگ در زمینه‌ای سبز است. در حاشیه پایین قالی بیت «ای حریم قدس تو رشک گلستان جنان/ ای در بگشوده‌ات مشکل‌گشای انس و جان»، در حاشیه چپ بیت «صدتبارک بر چنین خاک عبیرافشان که هست/ هم مطاف خاکیان هم مسکن افلاکیان»، در حاشیه بالا بیت «آشنای درگه یزدان غریب خاک طوس/ مرشد جبرئیل دم مولای فردوس آستان» و در حاشیه راست بیت «آفتاب لم‌یزل آئینه لطف ازل/ بوالحسن سلطان دین شاه ملائک پاسبان» همگی به خط نستعلیق بافته شده است.

در میان اشعار بالا درون کتیبه‌های کوچکتر عبارات «وقف سرپوش»، «ضریح حضرت رضا»، «علیه‌السلام»، «توسط»، «رهبر»، «شهر رضایی»، «اصفهان»، «امان‌الله» بافته شده است.

بیت «ای حریم قدس تو رشک گلستان جنان/ ای در بگشوده‌ات مشکل‌گشای انس و جان»، اشاره به مقام والای حرم مطهر امام رضا (ع) میان شیعیان و سایر افراد خداجویی دارد که برای حل مشکلات کوچک و بزرگ خود به آن حریم معنوی و قدسی رجوع می‌نمایند و امام به آنها کمک می‌کند.

بیت «صدتبارک بر چنین خاک عبیرافشان که هست/ هم مطاف خاکیان هم مسکن افلاکیان»، اشاره به جایگاه حرم مطهر نزد ملائک مقرب درگاه الهی و بندگان خاص و شایسته خداوند دارد که در همه لحظات روزگار در آن مکان قدسی حاضرند و از انوار الهی فیض می‌برند.

بیت «آشنای درگه یزدان طوس خاک‌غریب/ جبرئیل مرشد فردوس دم مولای آستان» اشاره به حضور مداوم جبرئیل، فرشته مقرب درگاه خداوند در حرم مطهر امام رضا (ع) دارد و اینکه غربت این مکان نه تنها باعث فراموشی این امام همام نزد شیعیان نخواهد شد بلکه همواره مقام این حرم قدسی نزد جهانیان روزافزون خواهد گردید.

بیت «آفتاب لم‌یزل آئینه لطف ازل/ بوالحسن سلطان دین شاه ملائک پاسبان» اشاره به لطف و عنایت خاص

امام‌رضاع) و نیز معرفی دست اندکاران بافت قالی به خط نستعلیق به شرح زیر بافته شده است:

این فرش ز آستانه سلطان دین بود
 شاهنشهی که پایه عرش برین بود
 شاهی که هست قبله هشتم، به ارض طوس
 شاهی که حکمران سما و زمین بود
 مرحوم حاج «مهدی استاد»، کرده وقف
 تا فرش آستان امام مبین بود
 فرزند او که «زاده صفدر، یدالله» است
 دارد لقب «حقیقی»، مردی امین بود
 تقدیم آستان رضا کرد، از خلوص
 این فرش را که بوسه‌گه زائرین بود
 «محمود»، آنکه «فرشچیان» است شهرتش

تصویر ۴، قالی هفت شهر عشق

کرده است رهبری، که بر او آفرین بود
 طرحش بود ز «جعفر» نقاش «رشتیان»
 استاد کاملی که چو نقاش چین بود
 «بالامجان» که بافته این فرش را زنی است
 که انگشتی عفت و دین را نگین بود
 چو «شادمان مویدی»، از پنج ظریف
 بر نقش این بدیع هنر، نقطه چین بود
 «انصاری حبیب»، کشیده است چله‌اش
 در بود و تار آن همه حبل‌المتین بود
 این فرش شد به پای ز اصرار «داهی»
 اصغر»، که حج اکبر او این چنین بود
 تاریخ آن سرود «طلاتی» به مصرعی
 این فرش ز آستان سلطان دین بود

۵. فرش صیرفیان

این فرش را محمد صیرفیان با شعری از بانو حکمت حکمی در سال ۱۳۷۷ش طراحی و تولید و سپس وقف حرم رضوی کرده است. (تصویر ۵) ویژگی بارز این فرش، تأکید طراح بر جنبه شعری موجود بر فرش و استفاده از همه امکانات هنر قالی‌بافی برای تأثیرگذاری شعر بر بیننده است.

اشعار این فرش به شرح زیر است:

پروانه‌وار گرد ضریح تو پر زخم
 اشکم چو شمع ریزد و جان شرر زخم
 ای هشتمین امام به حق، یار شیعیان
 از شوق دیدن تو، به کوه و کمر زخم
 سبط پیمبری تو و فرزند حیدری
 در مدح دودمان تو بانگ سحر زخم
 شاهان تاج‌دار، گدایان درگهت
 وامانده من به فر سپاهت ضرر زخم
 از راه لطف، در بگشودی به روی من
 اینک سزد که طعنه به شمس و قمر زخم
 جن و ملک به درگه و بار تو خادم‌اند
 من، ناتوان چگونه توانم که در زخم
 با زهر کین، چو گشت امام رضا شهید
 در ماتمش به شیون و زاری به سر زخم
 شکر و سپاس حق که به یاد رضا دمی
 در سوگ او نشسته و فریاد برزخم
 شاید قبول درگهش افتد سلام من
 شیطان نموده دور، چو رمی جمر زخم
 از بهر غربتش که غریب است این چنین

از دیده خون فشانده و سر بر حجر زخم
 گردی شفیع من، تو اگر روز رستخیز
 حاشا که دم ز سختی نار سقر زخم
 از «حکمت» خداست که گشته نصیب من
 بر این بهشت و روضه رضوان نظر زخم

تصویر ۵، فرش صیرفیان

تصویر ۶: قالی درگه ضامن آهو

۶. قالی درگه ضامن آهو

قالی نفیس درگه ضامن آهو را اعظم دهاقانی در ابعاد ۱۴۰ × ۲۱۰ سانتی متر به سال ۱۳۸۶ خورشیدی بافته است. (تصویر ۶) نصرالله صفدرزاده حقیقی این فرش را طراحی و در اواخر بهمن ۱۳۸۷ به آستان قدس اهدا نموده است. در بالای این قالی، در دو سطر، دو بیت شعر از صغیر اصفهانی به خط نستعلیق در مدح و منقبت امام رضا(ع) به شرح زیر بافته شده است:

قدم به صدق و ارادت در این مکان بگذار
که خفته است خدا را در این حرم ناموس
شهنشهی که نوازد ز لطف آهو را
کجا ز درگه لطفش کسی رود مأیوس

سخن پایانی

مدح و ستایش امام رضا(ع) نه تنها از زبان شاعران شیعه و سنی در ادبیات متعالی ایرانیان متجلی است، بلکه مجبان آن امام همام به انحاء مختلف سعی

نموده‌اند تا با به‌کارگیری هنر و همت خویش در خلق آثار هنری و نفیس، علاقه و ارادت خالصانه خود را نشان دهند. در این میان قالی بافان با توجه به جلوه‌نمایی قالی در فرهنگ ایران و جهان و اشعار رضوی شاعران این مرز و بوم، به خلق قالی شعر یا شعرقالی پرداختند که هدف اصلی از تولید این قالی‌ها صرفاً توجه به جایگاه قدسی و معنوی امام رضا(ع) و حرم مطهر آن حضرت است.

منابع

- حبیبی، عزیزالله (۱۳۵۱) یادبودنامه در فقدان استاد محمد حسین صغیر اصفهانی/ اثر شعراي معاصر اصفهان. - اصفهان
- شیخ صدوق (۱۳۹۱) عبون اخبار الرضا، مترجم: احمد بانپور، مهدی مافی‌نژاد، مشهد: راز توکل
- یآوری حسین و دیگران (۱۳۹۴) بررسی فرش‌های دوره صفویه و قاجاریه (در موزه آستان قدس رضوی)، تهران: سایه‌بان هنر
- صمدی، حبیب‌الله راهنمای موزه آستان قدس رضوی، مشهد: آستان قدس رضوی

